УДК 930.85:141.32(045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-99-108

Historical and cultural heritage of Ukraine in conditions of existential challenge

Svitlana O. Biliaieva
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
e-mail: svitbil@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3113-7619
WOS Researcher ID AAL8240-2021

Olha V. Skus
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Professor (Ukraine)
e-mail: solhav2018@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5063-451X
WOS Researcher ID AAY-9695-2021

Olena I. Dzhahunova
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: o.dzhagunova@udpu.edu.ua
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2129-9761
WOS Researcher ID D-7651-2019

Abstract.

The aim of the article *is the assessment of the situation of Ukrainian historical and cultural heritage in conditions of an extremely high level of threat for its existence because of the full-scale war of the russian federation against Ukraine and future prospects.* ***Scientific novelty*** *is based on the formulation and presentation of the complex of theoretical and methodological aspects of identification, personification, decolonization, national and global significance of the historical and cultural heritage of Ukraine, its preservation and use; the analysis of objective trends in the formation of conditions for its future existence.* ***Conclusions.*** *The presentation of the material, in particular of certain debatable issues, allows us to draw conclusions about the main conceptual provisions, the identification, personification of Ukrainian material and spiritual heritage, the decolonization of museum content. It opens the way to determine the scope, national, multicultural and global components, the contribution of Ukrainian historical and cultural heritage to the world civilization development. Today's realities require the formulation of new foundations for the protection and preservation of monuments of history and culture (monumental art and archeology as immovable and movable heritage components; museums, reserves, research and educational institutions as establishments of its location.); study of the peculiarities of new contours of the historical and cultural space formation, its existence and development in the conditions of the continuation of military operations and after their termination, new principles of the search and return of the historical and cultural heritage on the basis of international law; the improvement of the existing world legislation taking into account the specificity of modern forms of aggression and military crimes based on the factual material of the russia-Ukraine war.*

Keywords: *historical and cultural heritage, identification, personification, decolonization, preservation, protection, international law.*

Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику

Світлана Біляєва
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: svitbil@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3113-7619
WOS Researcher ID AAL8240-2021

Ольга Скус
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: solhav2018@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5063-451X
WOS Researcher ID AAY-9695-2021

Олена Джагунова
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: o.dzhagunova@udpu.edu.ua
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2129-9761
WOS Researcher ID D-7651-2019

Анотація.

Мета статті – *оцінка становища історико-культурної спадщини України в умовах надзвичайно високого рівня загрози її існуванню внаслідок повномасштабної війни російської федерації проти України та майбутніх перспектив.* ***Наукова новизна*** *полягає у постановці та презентації комплексу теоретико-методологічних аспектів ідентифікації, персоніфікації, деколонізації, загальнонаціонального та світового значення історико-культурної спадщини України, її збереження та використання; аналізу об'єктивних тенденцій формування умов її майбутнього існування.* ***Висновки.*** *Виклад матеріалу, зокрема певних дискусійний питань, дозволяє зробити висновки щодо основних концептуальних положень, ідентифікації і персоніфікації матеріальної та духовної спадщини України, деколонізації музейного контенту. Це відкриває шлях для визначення обсягу, національної, мультикультурної та загальносвітової складових, внеску української історико-культурної спадщини у розвиток світової цивілізації. Реалії сьогодення вимагають формулювання нових засад захисту та збереження пам'яток історії і культури (монументального мистецтва та археології як нерухомого та рухомого компонентів спадщини, інституцій її місцезнаходження – музеїв, заповідників, науково-дослідних, навчальних закладів та ін.); дослідження особливостей формування нових контурів історико-культурного простору, його існування та розвитку в умовах продовження воєнних дій і після їх завершення, нових засад пошуку та повернення історико-культурної спадщини на основі міжнародного права; вдосконалення існуючого світового законодавства з урахуванням специфіки сучасних форм агресії та військових злочинів на основі фактологічного матеріалу російсько-української війни.*

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, ідентифікація, персоніфікація, деколонізація, захист, збереження, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Система захисту культурних цінностей світу у випадку збройного конфлікту, яка почала формуватися наприкінці 19-го століття Гаазькими конвенціями 1889 та 1907 років та Вашингтонським пактом від 15 квітня 1935 р., отримала відповідне закріплення у Гаазькій конвенції 1954 р., і відповідно у Першому (1954 р.) та Другому (1999 р.) протоколах до неї (Пам'яткознавство, 2009, с. 220-248). Проте, вона не захистила історико-культурну спадщину України ні під час військових дій росії починаючи від 2014 р., ні з початком повномасштабної війни, яка спрямована проти існування самої української державності та її етносу. Крім того, росія не підписала Другий протокол, і таким чином убезпечила своїх військовослужбовців від відповідальності в разі знищення культурних цінностей в Україні, вважаючи, до того ж, окуповані території російськими. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду визнає знищення культурних цінностей воєнним злочином, але підпис під ним росія відкликала. Не стала на заваді російським загарбникам і резолюція Ради Безпеки, прийнята у 2017 р. (Забута спадщина, 2023), щодо захисту об'єктів культурної спадщини. В ній передбачається притягнення винних у нищенні або вивезенні культурних цінностей до відповідальності, а також виявлення і повернення їх до країни походження.

У доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим» для 212 сесії Виконавчої ради організації» у 2021 році (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021), звернула увагу на ситуацію, яка склалася із долею культурної спадщини внаслідок анексії Криму, а саме: перевезення кримських артефактів до росії без необхідних заходів збереження та дозволів України; вивезення в археологічних знахідок, отриманих внаслідок несанкціонованих археологічних розкопок; під загрозою знаходяться пам'ятки Херсонесу; відбувається деструкція автентичних структур історико-культурної спадщини кримсько-татарського народу – Бахчисарайського палацу, внаслідок порушення методики реставрації.

У міжнародному правовому полі сформувалась ситуація, коли наявна система захисту світового рівня не спрацювала у конкретній ситуації найбільшої війни в Європі після Другої світової. Навіть пам'ятки, визнані частиною світової історико-культурної спадщини ЮНЕСКО, як засвідчила практика війни на особливо яскравому прикладі Одеси, не захищені від пошкодження та знищення.

При цьому, росія, яка знехтувала принципами світового права, не понесла ніякого покарання, залишилася членом ООН та постійним членом Ради Безпеки з правом «Вето». Проблема захисту історико-культурної спадщини України постала проблемою екзистенції держави і її народу, проблемою протистояння європейської цивілізації та останньої імперії, що мало свій прояв ще на початку збройного конфлікту у 2014 р. (Залізняк, 2014, с. 4). На жаль, сутність російської війни проти України досі залишається не зрозумілою, або недостатньо зрозумілою у багатьох районах та країнах сучасного світу, особливо в країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Викликає недовіру й питання щодо геноциду українського народу – як завдання російського політичного та воєнного проекту. Навіть з урахуванням тривалого впливу російської пропаганди на країни вище названих регіонів, у комплексі причинно-слідчої взаємозалежності, визнання апокаліптичної мети російської загрози, важлива роль належить продовженню незнання, нерозуміння суб'єктності України у світовому просторі, і навпаки, тривалого сприйняття її як частини, придатка росії. В свою чергу це породжує і заперечення або невизнання глибокої історичності та розвитку власної історико-культурної спадщини України, її внеску у світову цивілізацію. Надзвичайно маловідомою у світі залишається і інформація про роль України у розвитку Московії, Російської імперії, Радянського Союзу, російської федерації тощо, тобто її послідовну політику до України, не дивлячись на зміну назви, певні соціально-економічні та політичні трансформації, тривалість часу. На сьогодні, як і впродовж всього періоду колонізації, вона намагається поміняти місцями історичну постать України і її вплив на розвиток науки та культури на всіх етапах існування минулої та сьогоденної імперії.

Тому, презентація історико-культурної спадщини України, з урахуванням всіх складових її багатомірного та багатогранного явища, здійснення ідентифікації, персоніфікації, деколонізації, є завданням відкриття справжньої України, її просування на чільне місце сучасного цивілізаційного процесу в багатолітній боротьбі за існування незалежної української державності та її народу. На думку З. Бжезинського, поява незалежної України «є однією з трьох найбільших геополітичних подій XX століття», тому що вона ознаменувала кінець імперської росії, кінець останньої імперії в Європі. При цьому її поява надала шанс росії і її нації стати нарешті демократичною і європейською. В цій тезі є і пояснення глибинної причини та сутності війни росії проти України, як і пояснення спроб фізичного знищення української нації, її історико-культурної спадщини або злочинного переміщення рухомої спадщини в росію, вже у якості російської культури (Brzezinski, 1992, с. 46).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тематика загроз та захисту історико-культурної спадщини під час воєнних конфліктів останніх десятиліть, відзначена у працях вітчизняних та іноземних фахівців ще до початку російського вторгнення, й постала певним попередженням ситуації, яка стала реальною для України з початком російської війни 2014 р. Автори намагалися проаналізувати причини нападу на пам'ятки історії та культури з досвіду останніх воєнних конфліктів у світі, питання трансформації міжнародного законодавства із захисту історико-культурної спадщини, зокрема, з точки зору питань реституції, пропонували певні інструменти її захисту. Слід відзначити, що ретельний проблемний аналіз низки цих робіт представлений у статті О. Ришняка (Ришняк, 2022).

Перші спроби аналізу сутності військової агресії росії та існування загроз історико-культурної спадщині з'являються ще з початком окупації Криму та Донбасу у 2014 р. У цьому плані важливою відповіддю на існуючі й можливі наступні кроки росії проти України є вже згадана вище збірка статей Л. Залізняка. Серед інших актуальних проблем, порушених автором, особливого значення у дискусії щодо теоретико-методологічних підходів до дефініції «історико-культурна спадщина України» має аналіз характерних рис Російської імперії та її «більшовицького етапу» у системі світових держав імперського типу (Залізняк, 2014, с. 47-66). Формування чітких позицій щодо України – донора Російської імперії, культурний внесок якої

існував у формі культури пануючої нації, і таким чином досягнення України, видавалися за досягнення російського народу, йшли у світ, і досі сприймаються у вигляді культури останнього. Це дає можливості ґрунтовних підходів до подальших розробок ідентифікації, персоніфікації та деколонізації культурного та наукового внеску України.

Слід відмітити і швидку реакцію на повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року провідного історичного журналу країни, мається на увазі «Український історичний журнал» із новою тематичною рубрикою «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції» і, відповідно, певних статей. У теоретико-методологічному аспекті на особливу увагу заслуговує публікація панельної дискусії стосовно війни росії проти України (Панельна дискусія, 2022) та стаття В. Смолія та О. Ясь, присвячена соціогуманітаристиці воєнної доби (Смолій, Ясь, 2022).

Найбільш близькою з точки зору тематики є згадана вище стаття О. Ришняка, присвячена компаративному аналізу долі культурної спадщини у воєнних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст. і української дійсності (Ришняк, 2022, с. 163).

Він презентує значний фактичний матеріал щодо знищення та пошкодження пам'яток історії та культури в різних умовах агресії, наведені декілька груп мотивів, визначених за аналітикою воєнних конфліктів та конкретні дані воєнних злочинів росії на час підготовки статті. На думку О. Ришняка, причини руйнувань об'єктів культурної спадщини України повністю вкладаються в контекст мотивів, відомих за іншими війнами останнього часу (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 166-169). Автор наводить конкретні приклади руйнації, що відповідають окремим мотивам нападів: демонстрації сили, здобуття воєнної переваги, інспіровані економічними стимулами, з ідеологічних переконань. Він вважає, що варто досліджувати можливості збереження й захисту української культурної спадщини за поділом Р. Тейгелера, який пропонує поділяти час лиха на три фази: до, під час та після конфлікту (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 166). На його переконання «в повоєнний період основними напрямами роботи галузі охорони культурної спадщини стануть документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, реституція культурних цінностей, реставрація постраждалих пам'яток. Триватиме тісна співпраця з міжнародними пам'яткоохоронними інституціями» (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 171).

Останнім часом питання захисту та долі культурної спадщини України постали темою низки конференцій та, відповідно, тез та матеріалів цих заходів. Так, у жовтні 2023 року деякі аспекти теми були розглянуті на Міжнародних науково-практичних конференціях «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства», яку проводив Інститут українознавства; «Культурна спадщина в умовах війни: захист, збереження та реставрація» (організатор Департамент охорони культурної спадщини КМДА). 22 листопада відбувся семінар ІКОМОС на тему «Реставрація чи відбудова? Стратегія охорони культурної спадщини після війни» та ін. І публікації і матеріали конференцій сприятимуть розвитку теоретичних та практичних підходів до вирішення питань, пов'язаних із загостренням проблеми захисту та збереження історико-культурної спадщини в умовах війни, формуванню концептуальних підходів до її майбутнього.

Мета статті – оцінка становища історико-культурної спадщини України в умовах надзвичайно високого рівня загрози її існуванню внаслідок повномасштабної війни російської федерації проти України та майбутні перспективи.

Виклад основного матеріалу. Поява Незалежної України відкрила маловідому у світовому вимірі історію цивілізації Європи, давню та велику історико-культурну спадщину, поставила на меті визначити нарешті хто і як впродовж 1 млн. років послідовно створював культурні надбання від палеоліту до сучасності, чиї предки створили першу східноєвропейську державу – могутню Русь-Україну із столицею у Києві, хто зберіг свою етнокультурну спадщину в наступні століття і до другої половини 17 століття був у колі європейської цивілізації, заснував національну освіту європейського типу наприкінці 16 – на початку 17 століття і навіть після ганебного обманного договору 1648 р. намагався боротися за Україну, створив основи слов'янської граматики, музики, мистецтва, зокрема українського козацького бароко, став могутнім інтелектуальним донором імперії, яка розвивалася екстенсивним шляхом та використовувала культурні досягнення скорених народів і використовує їх до сьогодення. Саме ця держава поставила за мету знищити самостійність та існування нації, яка нарешті намагається відновити свою значущість та культурну ідентичність, увійти у світову цивілізацію з власними досягненнями у науці та культурі, чисельними пам'ятками історії та культури. Загроза знищення загострила питання *ідентифікації та персоніфікації матеріальної та духовної спадщини України,* яку до сьогодні намагаються присвоїти собі завойовники. На думку В. Борисенка, «ця абсурдна війна висвітлила нові грані національної і регіональної ідентичності.

Тут уже потрібні й нові шляхи до наукового трактування персональної ідентичності» (Борисенко, 2022). Автор відзначає, що не дивлячись на те, що проблема не нова і неї «звертали увагу багато зарубіжних і вітчизняних вчених», на праці яких посилається дослідниця, «але й сьогодні залишається слушною думка про те, що теоретичне осмислення самого феномена регіональної ідентичності досі не стало предметом ґрунтовних соціогуманітарних досліджень». Саме на цю думку Л. Нагорної (Нагорна, 2008, с. 7) щодо визначення регіональної ідентичності наголошує В. Борисенко (Борисенко, 2022, с. 8).

В умовах війни, питання культурної ідентифікації та персоніфікації ворог намагається вирішити шляхом знищення всього, що може нагадувати про українську спадщину, або шляхом вивезення культурних цінностей з музеїв, як, наприклад, це сталося в музеях Криму, тимчасово окупованих містах Запорізької та Херсонської областей, під час окупації самого Херсону. Проте, загарбання, вивезення, присвоєння інтелектуальної спадщини є продовженням сталої політики росії, яка впродовж декількох століть характеризує її відношення до України. Одним з таких прикладів є створення у музейних закладах росії, в першу чергу в Ермітажі (м. Санкт-Петербург) та у Державному Історичному музеї (м. Москва) експозицій з величезних багатств, вивезених з території України. Навіть перша спроба розшуку вивезених археологічних колекцій за станом на 90-ті роки 20-го століття дозволила встановити вивезення 758 археологічних та палеоантропологічних колекцій (Біляєва та ін., 1997).

Мова іде і про величезний архівний фонд рукописів, картографічних матеріалів, які стосуються історії та культури України, художніх цінностей та інших музейних експонатів. При цьому, впродовж тривалого часу не вистачало розуміння або замовчувався факт знаходження величезного обсягу Української культури, що знаходиться в архівах, бібліотеках, музеях на території росії, і яку треба ідентифікувати та включити у загальний Звід історико-культурної спадщини України. Мова іде і про тих особистостей, які мали українське походження, вважали себе українцями, але на сьогодні зараховані до російських діячів, а їх твори до російської духовної скарбниці. Саме так стоїть питання про переосмислення відношення до України як культурного донора Російської імперії, провідну роль та головний внесок у становлення освіти, художньої культури та музичного мистецтва європейського рівня в росії у 17 столітті.

Питання ідентифікації та персоніфікації історико-культурної спадщини напряму пов'язані із вирішенням питання *деколонізації,* яке складає українську частину світового процесу. У Великобританії Асоціація музеїв навіть видала спеціальний посібник з питань деколонізації музеїв, який слугуватиме помічником українським музеям, які впродовж тривалої історії Російського та Радянського колоніалізму допомагали аргументувати історичне минуле з імперських та комуністичних позицій, пропагували інші цінності, інших історичних діячів, зокрема на Півдні України, створювали культ осіб, ворожих для України, які відігравали негативну роль в її історії. Ще досить недавно, в Очакові і Ізмаїлі існували музеї ім. О.В. Суворова, біля входу в Очаківський музей стояли бюсти російських військово начальників.

Слід відзначити, що питання колонізації з боку росії України ще й досі викликає дискусію, зокрема з приводу змістовної оцінки радянізації та її сутності. Проведення деколонізації музеїв світу, які потрапили під вплив імперій, зміна контенту та належності конкретних творів потребує й перегляду колишнього контенту відносно визначення української належності творів багатьох художників та скульпторів у художніх музеях світу, змін в історії літературного процесу та відновлення історичної правди щодо належності творів митцям та письменникам України, які зараховувалися до російських авторів, істотних змін в експозиціях історичних та археологічних музеїв тощо. Аналогічні питання стосуються належності наукового та науково-технічного внеску вчених та винахідників, природознавців та інших представників творчих кіл.

Ще одне важливе питання стосується *культурної спадщини корінних народів України,* кримських татар, караїмів, кримчаків, які повною мірою відчували на долі власних народів колоніальне гноблення та замовчування культурних надбань. При цьому відтворення складу їх справжніх досягнень значно ускладнено десятиріччям російської окупації, під час якої, за розпорядженнями окупаційної влади, музейні цінності вивозились на територію росії. Крім того, питання культури тюркських та інших народів України затьмарено ідеологічними налаштуваннями, міфами та пропагандою російської та радянської доби, спростування яких потребує подальших наукових досліджень. Так, з Півднем України, і відповідно Кримом, на який претендує росія, пов'язаний блок дискусійних питань, які виникають навколо так званого Дикого поля, взаємовідносин та культурної інтеграції Тюркських та Слов'янських світів в Україні, історії огузів-торків (Чорних клобуків), які розселилися на землях Київського, Чернігівського та Переяславського князівства і були органічною частиною Русі, багатьох інших питань проблематики контактного середовища, яким були землі Русі-України (Беляева, Бубенок и др., 2018). Складна та багатогранна історія тюрко-слов'янських взаємозв'язків, яка все більше досліджується в останні десятиліття, вимагає й внесення певних коректив у «концепцію українського щита» (Kotlyar, Lymar, 2023), застерігає від дещо спрощеного погляду на

цивілізаційний процес, зокрема у Північному Причорномор'ї. Завдяки дослідженням останніх років по-новому виглядає і участь сельджуцької культури у монументальному та прикладному мистецтві Русі, Північного Причорномор'я та Східної Європи в цілому наприкінці 12-15 ст.

Російська агресія загострила питання фізичного існування архітектурно-археологічної спадщини Південного регіону. Питання так званої Новоросії, якою у суто імперському дусі «охрестили» українські землі півдня в росії, знов лунає у 21 столітті всупереч історичній правді. Але саме тут наприкінці 14 – на початку 15 століття проходив кордон Київського князівства, складової частини Великого князівства Литовського і Руського, оборонна лінія Великого литовського князя Вітовта, були побудовані кам'яні фортеці, митниці (На розі двох світів, 2018, с. 6). Подальші століття історії регіону пов'язані з історією українського козацтва, яке впродовж 15-18 ст. все більше колонізувало південь, влаштовувало чисельні цивільні та воєнізовані населені пункти. Українське селянство було змушене тікати від кріпацтва на вільні землі Півдня, погоджуватися на сплату фіксованого податку османів замість російського поневолення. На сьогодні видатні археологічні пам'ятки Півдня накриті ударами бомб та мін, як, наприклад, видатна пам'ятка спільної історії і культури Литви та України – кам'яна фортеця Тягинь (Фортеця Тягинь, 2021).

Історико-археологічні дослідження останніх років, розвиток методологічних підходів та світовий досвід вивчення засобу існування кочових та осілих народів, внесли ясність у розуміння так званого Дикого поля – території існування кочовиків і господарського скотарського використання, яким було необхідно мати великі пасовиська та можливості їх природного відновлення для існування власної організації суспільства, його культури, яка відображала особливості використання степового ландшафту, рослинного та тваринного світу, величезний ментальний світ мешканців юрт, їх мистецтва, міфологічних уподобань та ін. Переглянуті базові питання щодо так званої Золотої Орди – держави під такою назвою ніколи не було. Цей термін помилково, завдяки російському впливу, увійшов в історію України і використовувався навіть у шкільних підручниках до подій другої половини 13-15 ст., замість історичних назв, прийнятних у монгольської імперії по відношенню до південних територій Східної Європи, а саме Улус Джучі, Улус Угу (для Криму). Сама ж назва «Золота Орда» перейшла з «російської традиції»: «Казанської історії» та історико-публіцистичної літератури кінця 16 – 17 століть» (Abu-Lughod, 1989) і не має відношення ні до часів монгольського завоювання, ні до наступних століть історії України. Спробу підставити під себе історію іншої держави та її народу, російська історіографія використовувала впродовж всього періоду російсько-радянської колонізації.

В останні десятиліття 20 – на початку 21 ст. у світовій науці був зроблений і глибокий аналіз історичної ролі та значення Монгольської імперії. Крім завоювання великих просторів та народів Азії та Східної Європи, встановлення та функціонування системи політико-економічного гноблення, вона була першим явищем на шляху глобалізації, зв'язала такі віддалені центри цивілізації як Китай та Західну Європу. Вона створила відносно мобільну для свого часу торгову та інформаційно-поштову систему, шляхом влаштування караван-сараїв – місць відпочинку, зміни коней, виходячи з можливої відстані кінських переходів (Державний реєстр нерухомих пам'яток, 2023). Вивчення та системний аналіз кочових суспільств та їх взаємодії із землеробськими ареалами сприяв більш глибинному розумінню цивілізаційного процесу на території України, збагатив багатьма новими археологічними та архітектурно-археологічними пам'ятками, які сьогодні потрапили під загрозу знищення варварами 21 століття всіма збройними засобами.

Російська агресія надзвичайно загострила питання необхідності відтворення власної історії України, її мультикультурного минулого, очищення від ворожих міфів та тенет чужинської пропаганди. Активна проукраїнська позиція постала особливо важливою у тимчасово окупованих регіонах, історія яких була найбільш міфологізована окупантами, і зараз піддається потужній русифікації та ворожій ідеологізації: Донбас, Південь включно з Кримом.

Треба відзначити, що чимало музеїв України вивозили свої експонати для забезпечення їх захисту, з перших днів війн згорнули свої експозиції, будували укриття, багато нерухомих пам'яток були захищені дерев'яними конструкціями, мішками з піском тощо. ЮНЕСКО проголосила, що працює над позначенням об'єктів історико-культурної спадщини емблемою Гаазької конвенції 1954 р. Проте, від початку вторгнення зростав перелік знищених або пошкоджених пам'яток історико-культурної спадщини, і тих, які були під захистом ЮНЕСКО як Національного так сі місцевого значення. На сьогодні цей список сягає понад 600 пам'яток, майже половину з них складають пам'ятки всесвітнього значення. З часів окупації Криму та Донбасу і до сьогодні продовжується вивезення історико-культурної спадщини на терени росії. Під час окупації Херсону розграбовані художній та краєзнавчий музей, останній – за сприянні його директорки.

Облік , захист та проблеми відновлення культурної спадщини.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», прийнятому у 2000 р., був створений Державний реєстр нерухомих пам'яток історії та культури, які поділялися на пам'ятки національного та місцевого значення та класифіковані за видом: пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, історичного ландшафту, науки і техніки. Проте, у реєстрі було враховано багато пам'яток, які не мали відношення до історії та культури українського народу, були спадщиною радянського режиму та русифікації. Реалії війни поставили завдання створення нової системи обліку пам'яток і нових засад її організації. 29 листопада 2023 р. у Міністерстві культури та інформаційної політики відбулася презентація Інформаційно-комунікаційної системи обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини України», який матиме назву «єПам'ятка». На сьогодні він містить 105532 одиниць за всіма видами культурної спадщини (Державний реєстр нерухомих пам'яток, 2023). Створення сучасної системи нерухомих об'єктів безумовно є необхідною ланкою захисту та збереження пам'яток, важливою основою підходу до відновлення забудови території різного ступеню руйнації та більш збережених районах України у повоєнний період. Надзвичайно важливим є і те, що нова система обліку « єПам'ятка» напряму пов'язана із Єдиною державною електронною системою у сфері будівництва, яка слугуватиме для отримання дозволів на роботи у історичних містах в режимі online. Слід відзначити, що провідні українські архітектори, фахівці у справі реставрації пам'яток архітектури напрацьовують пропозиції щодо захисту культурної спадщини та її відновлення у повоєнний час. Деякі пропозиції були нещодавно представлені на спеціальному тематичному семінарі «Реставрація чи відбудова? Стратегія охорони культурної спадщини після війни», організованим Національним комітетом ІСОМОС та Головною Радою УТОПІК. Результати великої і небезпечної праці – ретельного обстеження фізичного стану пам'яток Харківщини презентовані доктором архітектури К. Черкасовою та архітектором-реставратором В. Дворніковим. Аналіз світового досвіду відродження культурної спадщини після Другої світової війни, наданий відомим архітектором, кандидатом архітектури В. Вечерським. Крім того, доктором архітектури В. Абизовим була представлена концепція відновлення культурної спадщини України. Проте, масове знищення та пошкодження пам'яток російськими агресорами, в процесі яких багато з них втратили свій вигляд, структуру, и наповнення артефактами та колекціями надзвичайно загострили питання наявності відповідної документації на їх відбудову із точним місцем розташування відповідних матеріалів, що втрачені зараз, не вистачає ні фотодокументальної бази, ні креслень. На відміну від Німеччини, яка все ще відновлює по крупицях історичну частину Дрездена чи Лейпцига, або досвіду багатолітнього відновлення Королівського палацу у Варшаві (Польща), в нас є проблеми із джерельною базою майбутнього відновлення. Така ситуація, на жаль, має реальні підстави в Україні, про що відзначила в інтерв'ю українському телебаченню архітектор, захисниця історико-культурної спадщини Херсонщини Є.Ю. Євсеєва. Конкретними прикладами вона назвала втрати у Бериславі, Веселому, інших історичних містах і селах Херсонщини. Певним сучасним рішенням інформаційного питання є створення віртуальних музеїв та окремих колекцій, досвід яких з'явився до початку повномасштабного вторгнення, завдяки цифровізації пам'яток історико-культурної спадщини та музейних колекцій. Це сформувало певний фонд віртуальної інформації, який має багатофункціональне застосування у туристичній справі, відбудові та питаннях реституції після війни. На сьогодні, яскравим досвідом існування віртуального музею, будинок якого та тимчасова експозиція були знищені російськими бомбардуваннями, постав будинок музею А. Куїнджі в Маріуполі.

За наслідками воєнних дій та існуючими загрозами на сьогодні територія України складає декілька зон небезпеки:

1. Прикордонні території Чернігівської, Сумської, Харківської області та тимчасово окупованої її частини;
2. Луганська та Донецька області разом із тимчасовими окупованими зонами, тимчасово окуповані частини Херсонської та Запорозької областей та території, які знаходяться в зоні досяжності артилерії та щільного мінування;
3. Найбільш вразливі частини Миколаївщини, Одещини, Дніпропетровщини;
4. Територія Центральної України, зокрема Київщини, яка знаходиться у зоні особливої уваги агресора;
5. Решта території України, яка може бути уражена ракетами та БПЛА.

Із виходом на кордони України у межах 1991 р., у районах можливого найбільшого враження, де вже зараз виявлені зони суцільного руйнування, до яких в першу чергу належать території першої та другої груп, слід визначити території, на яких, швидше за все, до остаточної стабілізації, недоцільно відновлення знищених пам'яток. Там потрібно пройти період рекреації.

В інших регіонах справа відновлення та реставрації пам'яток та відновлення роботи музеїв та заповідників залежить від конкретної ситуації та рішень владних структур та фахівців.

Таким чином війна вимушено формує нові контури історико-культурного простору, які можуть бути відкоректовані в залежності від обставин. Також після завершення воєнних дій Україна повинна подати до світового співтовариства зібрані та підраховані дані щодо втрат історико-культурної спадщини, виплати збитків, порушення судових справ до російської федерації, притягнення до відповідальності керівництва та виконавців злочинів по відношенню до історико-культурної спадщини України.

Висновки. Дослідження ситуації, яка склалась з історико-культурною спадщиною з початком російської війни проти України, з метою знищення державності, незалежності та геноциду українського народу і його культури, свідчить про нові виклики не лише Україні, а й всьому вільному та демократичному світу з боку останньої імперії 21 століття. Агресія російської федерації проявила вади міжнародної системи захисту культурної спадщини, слабкість правових норм по відношенню до притягнення до покарання за гуманітарні злочини. У спротиві російському загарбнику розкрилася справжня цінність цивілізаційного розвитку та її внесок у світову цивілізацію, гостро постало питання і власне для самої України щодо ідентифікації та персоніфікації її культурної спадщини, деколонізації музейної справи тощо. Були переглянуті питання щодо культури корінних народів України, їх історичного минулого, інтеграції культур, розвінчання російської міфологізації історії, наголошено на необхідності очищення історії України від пропагандистських вимислів минулого. Факти війни свідчать про нищівний напрямок дій російських військ по відношенню до пам'яток культури, фізичне знищення бомбардуванням, мінами, та іншими збройними засобами, розкрадання колекцій музеїв та вивезення їх у росію. Надзвичайно важливими є питання особливостей формування нових контурів історико-культурного простору, його існування та розвитку в умовах продовження воєнних дій і після їх завершення. Нагальною проблемою сьогодення постає створення нової системи обліку, захисту, відновлення та реституції пам'яток історико-культурної спадщини.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторки не отримали фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Abu-Lughod, L. (1989). *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250-1350.* N.Y, 443 s.

Brzezinski, Z. (1992). Ukraine Will Have to Develope Its Own Model. *News from Ukraine, № 30. 3*

Follow-up to decisions and resolutions adopted (2021). *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programmed issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine).* Conference: UNESCO. Executive Board, 212th, [624], Document code: 212 EX/5.I.E.

Kotlyar, Yu., Lymar, M. (2023). Ukrainian sheld in defense of European civilization: chronology and peiodization. *Eminak* ,3 (43). 255-271. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669

Беляева, С., Бубенок, О. и др. (2018). *Огузы на рубежах Южной Руси / Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины.* К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 224 с.

Бжезінський, З. (2000). *Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Пер. з англ. О. Фешовець. Л.* ; Івано-Франківськ : [б.в.]: Лілея-НВ, 236 с.

Біляєва, С. та ін. (1997). *Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, НАН України, Інститут археології.* К. : [б.в.], 298 с.

Борисенко, В. (2022). Дискусійні проблеми національної ідентичності під час російсько-української війни у XXI столітті. *Етнічна історія народів Європи, Київ. Вип.68. 7-13.* DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01

Державний реєстр нерухомих пам'яток (2023). *В Україні з'явився Державний реєстр нерухомих пам'яток.* URL: https://gwaramedia.com/u-kyievi-prezentuvaly-derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok/

Забута спадщина (2023). *Портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності,* URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/952.html

Залізняк, Л. (2014). *Україна між Заходом та Сходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014р.* Київ: «Шлях», 167 с.

На розі двох світів. (2018*). Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області.* Київ; Херсон: Гілея,72 с.

Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст.* К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 405 с.

Пам'яткознавство (2009). *Правова охорона культурних надбань: зб. док. упоряд. Л.В. Прибєга; ред. кол. Ю. П. Богуцький [та ін.]; Інститут культурології Академії мистецтв України*. К. : Ін-т культурології АМУ, 412 с.

Панельна дискусія (2022). «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19-20 травня 2022 р.) (уклали: О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович). *Український історичний журнал, № 4. 4-54.*

Ришняк, О. (2022). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал, № 4. 59-173.* DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159

Смолій, В., Ясь, О. (2022). Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал. 2022. №4. С. 55-70.* DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055

Фортеця Тягинь (2021). *Дослідження 2019-2021 років*. Київ-Херсон. ІА НАН України, ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», 120 с.

References:

Abu-Lughod, L. (1989). *Before European Hegemony: The World-System A.D.* 1250-1350. N.Y. 443 s. [in English].

Bieliaieva, S. and other (1997). *Ukrainski kulturni ztinnosti v Rosii: arheologichni kolektzii Ukrainy [Ukrainian cultural values in Russia: archaeological collections of Ukraine]; Natsionalna komisiia z pytan povernennia v Ukrainu kulturnykh tsinnostei pry Kabineti Ministriv Ukrainy, NAN Ukrainy, Instytut arkheolohii.* K. : [b.v.], 1997. 298 s. [in Ukrainian].

Biliaieva, S., Bubenok, O. and other (2018). *Oguzy na rubezhakh IUzhnoi Rusi [Oguz on the Borders of Southern Rus]*. Institut vostokovedeniia im A E Krymskogo NAN Ukrainy, 224 [in Russian].

Borysenko, V. (2022). Dyskusiini problemy natsionalnoi identychnosti pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny u XXI stolitti [Discussion Issues of National Identity During the Russian-Ukrainian War in the 21st Century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, *Kyiv, Vyp.68. 7-13.* DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01 [in Ukrainian].

Brzezinski, Z. (1992). Ukraine Will Have to Develope Its Own Model. *News from Ukraine, 30. 3* [in English].

Brzezinski, Z. (2000). *Velyka shahivnytza [Great Chessboard. American primacy and its strategic imperatives]*. Per. z anhl. O. Feshovets. L. ; Ivano-Frankivsk : [b.v.]: Lileia-NV, 236 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pamiatok (2023). *Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pamiatok [The State Register of Immovable Monuments has appeared in Ukraine]*. URL: https://gwaramedia.com/u-kyievi-prezentuvaly-derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok/ [in Ukrainian].

Follow-up to decisions and resolutions adopted (2021). *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programmed issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine)*. Conference: UNESCO. Executive Board, 212th, 2021 [624], Document code: 212 EX/5.I.E. [in English].

Forteyza Tyagin (2021*).* *Arheologichni doslidzhennya 2019-2021 rr.* [Archaeological Research 2019-2021]. Kyiv-Kherson IA NAN Ukrainy, KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», 120 s. [in Ukrainian].

Kotlyar, Yu., Lymar, M. (2023). Ukrainian sheld in defense of European civilization: chronology and peiodization [Ukrainian Shield in Defense of European Civilization: Chronology and Periodization]. *Eminak*, *3 (43), 255-271* DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669 [in English].

Na rozi dvoh svitiv (2018). Na *rozi dvoh svitiv. Istorichna spadshchina Ukrainy ta Litvy na teritorii Khersonskoy oblasti [At the corner of two worlds. Historical heritage of Ukraine and Lithuania in the territory of Kherson region]*. Kyiv-Kherson, 72 s. [in Ukrainian].

Nagorna, L. (2008). *Regionalna identichnost: ukrainskiy kontekst [Regional identity: Ukrainian context].* K.: IPiEND imeni I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 405 s. [in Ukrainian].

Pamiatkoznavstvo (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova ohorona kulturnyh nadban [Monument: Legal Protection of Cultural Help].* : zb. dok. uporiad. L. V. Prybieha; red. kol. Yu. P. Bohutskyi [ta in.]; Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy. K. : In-t kulturolohii AMU, 412 s. [in Ukrainian].

Panelna diskussia (2022). Panelna diskussia «Vijna proty Ukrainy 2014-2022rr.: istorichna retrospektiva I sproby naukovoi refleksii» (19-20 travnia 2022r.) [Panel discussion «The War of

Russia against Ukraine 2014-2022: Historical Retrospective and attempts by scientific reflection»]. *Ukrainskij istorichnyj zhurnal*, *4*, *4-54* [in Ukrainian].

Ryshniak, O. (2022). Kulturna spadshchina u voennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid drugoi poloviny XX- pochatku XXI st. ta ukrainska dijsnist [Cultural heritage in military conflict: International experience of the second half of the twentieth - early XXI centuries. and Ukrainian reality]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, *4*, *159-173*. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159 [in Ukrainian].

Smoliy,V., las, O. (2022). Ukrainska sotziogumanistika voennoy doby: vyklyky, perspektivy, mozhlivosti [Ukrainian socio-humanitarianism of the military era: challenges, prospects, opportunities]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal, 4, 55-70*. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055 [in Ukrainian].

Zabuta spadshchyna (2023). *Portal pro peremishcheni i vtracheni istorychni ta kulturni tsinnosti [Portal about displaced and lost historical and cultural values]*, URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/952.html [in Ukrainian].

Zalizniak, L. (2014). *Ukraina mizh Zahodom ta Shodom. Pro vytoki I sut rosijsko-ukrainskoy vijny 2014r [Ukraine between East and West. About the origins and essence of the Russian-Ukrainian war 2014.]*. Kyiv: «Shliakh», 167 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2024*